

Inleiding voor de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

Haarlem, 12 februari 2023

Koloniaal erfgoed, herkomstonderzoek en restitutie

Frank van Vree

Geachte aanwezigen,

Laat ik beginnen met de vraag: waarom zitten we hier, of beter: hoe komt het dat we hier vandaag bijeen zitten om te spreken over de herkomst van culturele objecten in onze musea?

Het lijkt geen twijfel dat de directe aanleiding wordt gevormd door de debatten over de mogelijke restitutie van objecten, verworven in een koloniale context.

Een actuele aanleiding zo op het eerste gezicht – zo lijkt het althans, want nieuw is deze kwestie allerm minst. Teruggave van cultuurgoederen was – bijvoorbeeld – al voorzien in artikel 19 van de soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek Indonesië in 1949. Daarna stond het regelmatig op de agenda. En in de jaren zeventig werd er een nieuw verdrag tussen Nederland en Indonesië gesloten, waarna enkele objecten vanuit Nederland naar Indonesië teruggingen. [DIA] Maar erg hard ging het allemaal niet tot de eeuwwisseling.

Wat voor Nederland en Indonesië gold, gold ook voor andere voormalige koloniale mogendheden en gekoloniseerde landen. De kwestie stond op de agenda, maar er gebeurde doorgaans niets tot weinig, ook al maakte een land als Nigeria zich al sinds 1960 sterk voor de teruggave van de Benin Bronzes, drieduizend artefacten, waaronder [DIA] reliëfs, sculpturen en ivoorsnijwerk, die door de Britten waren geroofd bij de verovering van het koninkrijk Benin in 1897. En ook de Unesco maakt zich al heel lang sterk voor de repatriëring van objecten die tijdens de koloniale overheersing waren toegeëigend.

Dat er weinig gebeurde, tot de eeuwwisseling, had zonder twijfel te maken met desinteresse, vooral aan de kant van de voormalige kolonisatoren. Alsof men liever niet terugkeek naar deze episode, naar het verlies en de vaak bloedige oorlogen waarmee dat gepaard was gegaan.

Maar: de geschiedenis heeft ons allen geleidelijk ingehaald. Zoals eerder gebeurde met het rechtsherstel en de restitutie van de bezittingen die tijdens de nazi-heerschappij waren geroofd of onder druk waren verworven. In de eerste tien, twintig jaar had de overheid, kort gezegd, haar best gedaan [DIA] – maar er was daarbij ook veel niet of slecht gebeurd. Veel geroofde kunst kwam nooit terecht bij de rechthebbenden;

banktegoeden waren afgeschermd en onzichtbaar gebleven. Dat leidde, mét de groeiende belangstelling voor de Holocaust, maar ook aangejaagd door de juridische claims vanuit de VS, tot een nieuwe golf van rechtsherstel en restitutie in de jaren '90.

Internationaal mondde dit in 1998 uit in de *Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art* en de *Washington Conference on Holocaust-Era Assets*. Landen, waaronder Nederland, verplichten zich door ondertekening van deze verklaringen zich in te spannen om tot rechtsherstel en restitutie te komen.

Belangrijk is, dat er voor deze regeling in de meeste landen daarvoor – vanwege het beginsel van verjaring -geen juridische basis was. De grondslag voor de afspraken was politiek en moreel, maar vond tegelijk een analogie in de internationale wetgeving rond oorlogsmisdaden, misdaden tegen de menselijkheid en genocide, waarin de enormiteit en de blijvende impact van die misdaden prevaleren boven het beginsel van verjaring.

In Nederland leidde dit tot de instelling van een Restitutiecommissie in 2001 en tot grootschalig collectie-onderzoek van de musea, maar ook tot aanbevelingen voor de kunsthandel. De Restitutie Commissie kon bindende uitspraken doen ten aanzien van objecten in overheidsbezit.

Men dacht in een paar jaar wel klaar te zijn, maar de commissie bestaat nog steeds. Het onderzoek voor de adviezen wordt tegenwoordig onafhankelijk verricht door het NIOD.

Uitgangspunt van het restitutiebeleid inzake de Tweede Wereldoorlog is dat culturele objecten onherroepelijk terug gaan naar rechthebbenden wanneer er sprake is van onvrijwillige overdracht dan wel van omstandigheden die daarop wijzen, zoals verkoop om een visum te kunnen krijgen, een Sperre of uitstel van deportatie.

Hier dringt zich al direct de analogie met het centrale thema van vandaag op: ook als het gaat om koloniale verhoudingen is regelrechte roof vaak moeilijk aan te tonen. In plaats van te spreken over 'roofkunst' wordt in veel stukken dan ook gesproken over 'objecten verworven in een koloniale context'.

Dat is niet de enige manier waarop de debatten over de restitutie van culturele objecten uit de Tweede Wereldoorlog en die uit de koloniale tijd met elkaar zijn verbonden. Er is zonder twijfel ook een voorbeeldwerking vanuit gegaan.

Want had de kwestie van repatriëring tot 2000 in het algemeen weinig prioriteit, de laatste twee decennia is dat sterk veranderd. Dat is ook brede, internationale ontwikkeling: van Frankrijk tot Denemarken en van Australië tot Nederland groeide de druk én het besef dat het nodig was verantwoording af te leggen van het koloniale verleden.

De oorzaken van deze ommekeer zijn te complex om hier uitvoerig te behandelen, maar ik ben geneigd de primaire oorzaak te zoeken in de dynamiek *binnen* de westerse landen, waar gelijkwaardigheid en inclusiviteit, ongeacht culturele en etnische

achtergrond, cruciale betekenis krijgen, niet alleen voor de afzonderlijke groepen, maar juist voor de veerkracht van de samenleving als geheel.

Dat besef heeft onvermijdelijk geleid tot het herzien van de geschiedenis, tot zelfonderzoek, tot het zoeken naar herstel van aangedaan onrecht, en, inderdaad, restitutie.

Naast deze binnenlandse sociale en politieke motieven, speelt uiteraard ook de *buitenlandse* politiek een rol. In een veranderende wereld, waarin samenwerking van cruciaal belang is, kan de kritische reflectie op de eigen rol in het verleden en een welwillende, of zelfs actieve opstelling aangaande de repatriëring van culturele objecten zonder twijfel nuttig zijn. Met name Frankrijk onder Macron heeft zich de laatste jaren in deze kwestie zeer actief betoond.

Maar ook in Nederland is deze beweging, deze kritische zelfreflectie, de laatste tien jaar duidelijk sterker geworden. Ik denk dat het zelfs mogelijk een 'point of no return' aan te wijzen: de gerechtelijke uitspraak in 2011, waarbij de rechtbank de Nederlandse staat dwong tot genoegdoening voor de nabestaanden van de oorlogsmisdaden die het Nederlandse leger in 1947 in het dorpje Rawagade op West-Java had begaan – met verwerping van het beroep op verjaring.

Sindsdien is het hard gegaan – en dit alles heeft geresulteerd in officiële excuses over het koloniale geweld en, recentelijk, slavernij, en, inderdaad, tot een levendig debat over de positie van koloniale culturele objecten.

In dat debat namen enkele musea het voortouw, te beginnen het Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW), in 2014 ontstaan uit de volkenkundige musea in Berg en Dal, Leiden en Amsterdam. In deze musea worstelde men, uiteraard, het sterkst met de eigen collectie en vanuit deze hoek werd dan ook druk uitgeoefend op de politiek om tot uitspraken te komen. Daarnaast nam het museum, samen met het NIOD en het Rijksmuseum, en met steun van OCW, in 2018 het initiatief een pilotproject te beginnen om inzicht te krijgen in de methoden en moeilijkheden bij het onderzoek naar de herkomst van objecten, en de vraag hoe zinvol kan worden samengewerkt met de landen van herkomst. Dit rapport werd in maart 2022 afgerond.

Het besluit van de minister van OCW om het herkomstonderzoekproject van NIOD, RM en Museum voor Wereldculturen te steunen viel min of meer samen met de instelling van een adviescommissie, voorgezeten door Lilian Gonçalves-Ho Kang You, ressorterend onder de Raad voor Cultuur.

Deze commissie kwam eind 2020, dus binnen een jaar al! - met een rapport: *Koloniale Collecties en Erkenning van Onrecht*. De kern van het advies luidde dat Nederland moet erkennen dat veel cultuurgooederen in de koloniale tijd tegen de wil van hun eigenaren naar Nederland zijn gekomen, bijvoorbeeld als oorlogsbuit, en dat Nederland verantwoordelijkheid moet nemen voor zijn koloniale verleden door erkenning en herstel van dit onrecht tot uitgangspunt te maken van het beleid.

Nederland zou de bereidheid moeten tonen buitgemaakte koloniale cultuurgoederen onvoorwaardelijk terug te geven, vanuit de wil het historische onrecht zoveel mogelijk te herstellen. Dat betekent dus: onvoorwaardelijk teruggave als het land van herkomst daar om vraagt, aldus de commissie. De commissie adviseerde tevens om samen te werken met de voormalig gekoloniseerde landen, ook op het gebied van herkomstonderzoek.

In het rapport werd voorgesteld een onafhankelijke adviescommissie in te stellen om de minister te adviseren over concrete verzoeken tot restitutie. Musea zouden bovendien aan de slag moeten om – los van concrete verzoeken van teruggave – systematisch onderzoek naar de herkomst van koloniale objecten in hun collecties.

Beide adviezen zijn een paar maanden geleden geëffectueerd. In augustus 2021 werd de Commissie ‘teruggave koloniale collecties’, wederom onder leiding van Lilian Gonçalves, ingesteld. De musea staan intussen voor de taak de publieke collecties in Nederland te inventariseren.

Hoe complex dat is, blijkt uit ‘ons’ rapport, over het Pilotonderzoek. Bij herkomstonderzoek gaat het immers niet alleen om datering, plaats en vervaardiger, maar ook om verwerving en, vooral, de omstandigheden waaronder deze plaats vond, de verdere transacties daaromheen, de betekenis van een object (ritueel, artistiek, religieus enz.), het oorspronkelijke eigendom (dat ook collectief kan zijn), de toeschrijvingen en beschrijvingen, latere transacties – bijvoorbeeld in het kader van collectievorming, handel, en musealisering enz. Dat is een even ingewikkelde als fascinerende geschiedenis.

Het project heeft zich sterk laten inspireren door de idee dat het in deze kwesties niet simpelweg gaat om de teruggave van objecten, maar om het gezamenlijk creëren van nieuwe kennis over een gedeeld koloniale verleden, oog in oog met vroegere ongerechtigheden.

Dat was ook de boodschap van Hilmar Farid, een vooraanstaande historicus en tevens directeur-generaal Cultuur van Indonesië, een paar jaar geleden:

It's not simply about the return of objects; it's about knowledge production. It's about rewriting of histories; it's about dealing with past injustices. That's where I would locate the discussion of returning objects.

Farid ziet dat herschrijven van de geschiedenis als een gezamenlijke opgave. En hij heeft dat zelf ook in praktijk gebracht: vorig jaar schreef hij het nawoord bij de conclusies van het onderzoek naar extreem geweld van Nederland in de oorlog in Indonesië in 1945-1949.

In het pilotproject is ook rond verschillende objecten samengewerkt in internationale teams – en dat bleek vruchtbaar en verrijkend. Goed herkomstonderzoek levert nieuwe verhalen over de geschiedenis op – en dat hebben we tot uitdrukking proberen te brengen in de titel, ontleend aan de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg: *Sporen*. De objecten zijn als sporen die ons terugleiden tot de grotere verhalen uit het verleden.